درس ۱۳: تحولات سیاسی و اقتصادی ایران در دورهٔ صفوی

مفاهیم آموزشی

۱- زمینه‌های تشکیل حکومت صفویان

بنیانگذار طریقت صفویه: شیخ صفی‌الدین اردبیلی شاگرد و مرید شیخ زاهد گیلانی بنیانگذار طریقت صفویه بود. این طریقت در سرتاسر ایران و آسیای صغیر گسترش یافت و در قرن نهم به تشیع گرایش یافت و به جنبشی سیاسی و مذهبی تبدیل شد.

۲- تأسیس حکومت صفوی

۱) بنیان‌گذار دولت صفویه: اسماعیل پسر حیدر بود که به شاه اسماعیل معروف است و پس از تصرف تبریز تاجگذاری کرد.

۲) ✪ مهم‌ترین اقدام شاه اسماعیل: رسمی کردن مذهب شیعهٔ دوازده امامی

۳) نتایج رسمی کردن مذهب شیعه توسط شاه اسماعیل صفوی: بسیاری از شیعیان در خدمت دولت نوپای صفویه قرارگرفتند و متشکل و متحد شدند و نیز سبب تمایز آشکار ایران از همسایگان مسلمان خود (عثمانی، ازبکان و گورکانیان) شد.

۴) ✪ سایر اقدامات شاه اسماعیل: از میان برداشتن حکام محلی و فراهم آوردن وحدت سیاسی و جغرافیایی ایران، شکست دادن ازبکان و کشتن سرکردهٔ آنان به نام شیبک خان، نبرد با سلطان سلیم عثمانی در دشت چالدران و شکست از عثمانی‌ها

۵) ✪ دلایل حملهٔ عثمانی‌ها به قلمرو صفویان در زمان شاه اسماعیل و نبرد چالدران: سلطان سلیم عثمانی به بهانهٔ فعّالیت مریدان طریقت صفوی در قلمرو خود و در واقع به خاطر نگرانی و ترس از ایجاد حکومت قدرتمند صفوی به ایران حمله کرد و در دشت چالدران سپاه شاه اسماعیل را شکست داد.

نتیجهٔ جنگ: تصرف تبریز برای مدتی توسط عثمانی‌ها

۳- دوران تثبیت حکومت صفوی

اقدامات شاه تهماسب: پایان دادن به سرکشی سران قزلباش، شکست ازبکان و بیرون راندنشان از خراسان، دفع تهاجمات پیاپی ارتش عثمانی به خاک ایران و تثبیت حکومت صفوی با سیاست‌های مناسب

۴- عصر اقتدار و شکوفایی حکومت صفوی

۱) مشکلات شاه عباس در آستانهٔ پادشاهی: سرکشی‌های طایفه‌های قزلباش، اشغال مناطق وسیعی از غرب ایران توسط ارتش عثمانی و تهاجم و تخریب خراسان توسط ازبکان

۲) ✪ اقدامات و اصلاحات شاه عباس صفوی:

الف) ایجاد ثبات سیاسی و برقراری نظم و امنیت در داخل کشور: سرکوب امرای سرکش قزلباش و کاهش قدرت آنها

ب) نوسازی تشکیلات و تجهیزات سپاه: کاهش توان سیاسی و نظامی امیران و ایلات قزلباش و تشکیل سپاهی دائمی و حرفه‌ای از جوانان گرجی، ارمنی و چرکسی تازه مسلمان شده (از جمله فرماندهان این سپاه الله‌وردی‌خان گرجی بود)

ج) توسعهٔ اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی: ایجاد کارگاه‌های بافندگی، جاده‌سازی، بناهای مختلف (پل، مسجد، مدرسه، کاروانسرا و ...)، گسترش مناسبات اقتصادی با کشورهای اروپایی و همسایگان و توسعهٔ تجارت خارجی

د) انتقال پایتخت از قزوین به اصفهان: به دلایل سیاسی، نظامی و اقتصادی پایتخت به اصفهان منتقل شد و با استفاده از اصول مهندسی و شهرسازی این شهر یکی از زیباترین شهرهای جهان شد و سپس شاه عباس، گروهی از ارامنه را در این شهر مستقر کرد.

ه) بیرون راندن نیروهای بیگانه از خاک ایران: ابتدا با عثمانی‌ها صلح کرد و پس از آن به خراسان لشکرکشید و بر ازبکان ضربه‌ای سنگین وارد کرد و آنان را عقب راند، سپس با حمله‌ای غافل‌گیرانه به مناطق اشغالی شمال غرب ایران، نیروهای عثمانی را شکست داد و عراق و عتبات عالیات را تصرف کرد و به قلمرو صفوی افزود. شاه عباس به کمک کشتی‌های انگلیسی توانست سواحل و جزایر ایرانی خلیج فارس را از اشغال پرتغالی‌ها آزاد کند.

۵- ✪ دوران ضعف و انحطاط حکومت صفوی

۱) وقایع دورهٔ شاه صفی: دستور کشتن سردار باکفایت امام قلی خان حاکم فارس را داد. قندهار توسط گورکانیان هند از ایران جدا شد.

۲) آخرین پادشاهان صفوی: شاه سلیمان و شاه سلطان حسین که در دورهٔ آنان اعضای حرمسرا در سیاست دخالت می‌کردند و ضعف کشور، خرافه‌پرستی، رکود کشاورزی، صنعت و تجارت، تعصبات مذهبی و فشار بر اقلیت‌ها و ... افزایش یافته بود. در چنین شرایطی طایفه‌ای از افغان‌های شهر قندهار شورش و اصفهان را تسخیر کردند و به حیات صفویان خاتمه دادند.

@KonkurVIPBook

۶- اوضاع اقتصادی حکومت صفوی

۱) ✪ انواع زمین‌ها در دورهٔ صفویه
- الف) اراضی ممالک: در اختیار والیان ایالت‌ها بود.
- ب) اراضی خاصه: متعلق به شاه بود. شاه عباس از درآمد آن برای ادارهٔ سپاه بهره می‌برد.
- ج) اراضی وقفی: توسط مردم یا شاه وقف می‌شد. گاه مردم برای جلوگیری از دست‌اندازی حکام، زمینشان را وقف می‌کردند.
- د) املاک خصوصی که همواره در معرض مصادره بود.

۲) انواع سکه‌های دورهٔ صفوی: عباسی، محمودی، شاهی، بیستی و سکه‌های مسی به نام غازبکه

۷- روابط خارجی حکومت صفوی

۱) ✪ روابط صفویان با عثمانی‌ها: سلاطین عثمانی که خود را خلیفه و فرمانروای تمامی مسلمانان قلمداد می‌کردند و در پی تسلط بر جهان اسلام بودند، شکل‌گیری حکومت صفوی در ایران را تهدید و مانعی جدی برای توسعه‌طلبی سیاسی و نظامی خود می‌دیدند. لذا با آن به دشمنی و ستیز برخاستند. عثمانی‌ها بارها به ایران لشکرکشی کردند اما صفویان ایستادگی کردند و در نتیجهٔ چنین مقاومتی مجبور به بستن عهدنامه‌های صلح با ایران شدند.

۲) روابط صفویان با ازبکان: ازبکان از نسل جوجی پسر چنگیزخان مغول در ماوراءالنهر بودند. حاکمان ازبک روابط گرمی با عثمانی‌ها داشتند و گاهی علیه صفویه هماهنگ عمل کرده و در خراسان تاخت و تاز و غارت می‌کردند ولی شاه تهماسب و شاه عباس قاطعانه آنها را شکست دادند.

۳) روابط صفویان با تیموریان (گورکانیان) هند: روابط آنها دوستانه بود، البته گاهی بر سر مسئلهٔ قندهار اختلاف داشتند؛ زیرا این شهر برای حفظ مناطق شرقی و نیز درآمدهای گمرکی برای ایران اهمیت داشت. در عصر صفوی با مهاجرت گستردهٔ شاعران، نویسندگان، دانشمندان، معماران و هنرمندان ایرانی به هندوستان، فرهنگ و هنر و ادب فارسی در آن دیار به‌خصوص شهر تاج محل شکوفا شد. روابط تجاری دو کشور هم رونق فراوانی داشت.

۴) ✪ روابط صفویان با اروپاییان:

الف) علت رابطهٔ صفویان با اروپاییان
- نیاز اروپاییان به اتحاد با دولت صفوی در مقابل حملات عثمانی‌ها به خاک اروپا
- انگیزه و اهداف اقتصادی و تجاری؛ زیرا اروپاییان پس از اکتشافات جغرافیایی درصدد راه‌یابی به هند و کشورهای شرق بودند.

ب) اولین گروه‌های اروپایی در اقیانوس هند و خلیج فارس در دورهٔ صفویان: نخست پرتغالی‌ها سپس انگلیسی‌ها، فرانسوی‌ها و هلندی‌ها بودند. شاه عباس به آنها اجازهٔ داشتن پایگاه تجاری در خلیج فارس را داد.

ج) اهداف شاه عباس از روابط دوستانه با اروپاییان: بهره‌برداری از دانش نظامی و فنی آنان و توسعهٔ تجارت خارجی؛ اروپاییان مشتری اصلی ابریشم ایران بودند که در دورهٔ شاه عباس زیر نظر تجار ارمنی قرار داشت.

@KonkurVIPBook

بحث و گفت‌وگو ۱۳۵

به نظر شما ... .

- مشروعیت مردمی؛ برای اینکه در مواقع خطر آن دولت بتواند از کمک مردمش بهره بگیرد.
- همکاری نخبگان و فرهیختگان سیاسی، اقتصادی و فرهنگی و ... برای پیشبرد امور کشوری
- داشتن نیروی نظامی برای جلوگیری از هرج و مرج و شورش‌ها و یا هجوم دولت‌های خارجی
- داشتن سیاستمدارانی باکفایت و مقبول که بتوانند آن نظام را اداره و رهبری کنند.

فعالیت ۱ ۱۳۵

به‌صورت گروهی، حکومت‌های ... . سربداران در خراسان، قراقویونلو در مناطقی از شرق عراق امروزی و غرب و شمال غربی ایران به پایتختی تبریز، مرعشیان در طبرستان (مازندران)، آل‌بویه: شیراز، اصفهان، ری، بغداد

فکر کنیم و پاسخ دهیم ۱۳۷

در آستانهٔ تأسیس ... ؟ این وضعیت، زمینهٔ مناسبی برای به‌دست گرفتن قدرت توسط صفویان را فراهم آورد. هیچ نیروی قدرتمندی وجود نداشت تا مانع قدرت‌گیری آنها شود. آق‌قویونلوها در موضع ضعف بودند و در سایر مناطق ایران نیز حکومت‌های کوچک محلی وجود داشت. همهٔ این حکومت‌ها در نهایت از بین رفتند و یا جذب دولت قدرتمند و نوظهور صفویه شدند.

فعالیت ۲ — ۱۳۸

متن‌های زیر را ... .

۱- متن اول، چه کسی را پیروز اولیه کارزار چالدران می‌داند و علت تفوق عثمانی‌ها را در نهایت چگونه بررسی می‌کند؟ سپاه صفویان؛ نیروی توپخانهٔ عثمانی صحنهٔ جنگ را به نفع سپاه عثمانی برگرداند و سپاه ایران که فاقد توپخانه بود شکست خورد.

۲- میان متن اول و دوم چه وجه مشترکی وجود دارد؟ توجه به عزم راسخ، شجاعت و رزمندگی سپاه صفوی به‌خصوص دلاوری سواره‌نظام‌های ایرانی در مقابل عثمانی‌ها

بحث و گفت‌وگو — ۱۳۹

از جمله تدبیرهای ... . شهر تبریز که نزدیک امپراتوری عثمانی قرار داشت در مقابل هجوم هر از چندگاه عثمانی‌ها آسیب‌پذیر می‌نمود. تصرف تبریز توسط سلطان سلیم عثمانی، زنگ خطری برای حکومت صفویه به حساب می‌آمد، شاه تهماسب برای در امان ماندن پایتخت و دور شدن از مرزهای عثمانی، قزوین را به جای تبریز به پایتختی انتخاب نمود. همچنین شاه تهماسب که توان به راه انداختن نبرد بزرگ با سپاه عثمانی را نداشت، سعی کرد با در پیش گرفتن سیاست زمین سوخته، سپاه عثمانی را دچار کمبود آذوقه و آب کند. در نتیجه با این سیاست توانست سپاه عثمانی را وادار به عقب‌نشینی کند و ضربه‌های سختی بر آنها وارد آورد.

فکر کنیم و پاسخ دهیم — ۱۴۰

به نظر شما ...؟ مزایا: این سپاه کاملاً وفادار به شاه، منسجم‌تر و ورزیده‌تر بودند. علاوه بر آن رقابت‌های ویرانگر قبیله‌ای در آن راه نداشت در حالی که قزلباشان به پشتوانهٔ قدرت ایل رفتارهای خودسرانه در پیش گرفته بودند و در اثر رقابت‌های قبیله‌ای و طایفه‌ای، حس جنگاوری و وفاداری خود به صفویان را از دست داده بودند و یا ضعیف شده بودند و این در حالی بود که عثمانی‌ها و ازبکان بخش‌های وسیعی از شرق و غرب ایران را تصرف کرده بودند. در این شرایط این سپاه دائمی کمک زیادی به اهداف شاه عباس اوّل کرد. معایب: هزینهٔ تأمین مخارج این نوع سپاه بسیار زیاد بود و باعث می‌شد توزیع بودجه در بخش‌های مختلف حکومت نابرابر شود و حتی از توجه به معیشت مردم به نفع توجه به سپاه کاسته شود.

فعالیت ۳ — ۱۴۱

بعضی از شاهان ... .

الف) به نظر شما زمینه‌ها و دلایل این اقدام‌ها چه بود؟ شاهان صفوی از جمله شاه عباس برای اینکه شاهزادگان برای کسب قدرت علیه آنها دست به توطئه و شورش نزنند آنها را می‌کشتند یا از صحنهٔ قدرت دور می‌کردند.

ب) نتایج و پیامدهای این اقدام‌ها را چگونه ارزیابی می‌کنید؟ بحث و استدلال نمایید. زندانی کردن و کشتن شاهزادگان باعث می‌شد هیچ جانشین لایقی برای پادشاهان باقی نماند، چراکه یا از میان رفته بودند یا بازماندگان تبدیل به افرادی ترسو می‌شدند که از ترس جان خود کورکورانه از پادشاه اطاعت می‌کردند به همین دلیل به تدریج حکومت رو به ضعف و زوال رفت.

فکر کنیم و پاسخ دهیم — ۱۴۲

به نظر شما ... ؟ در انتهای حکومت صفوی، بین حکومت و مردم فاصلهٔ عمیقی ایجاد شد. فساد و عشرت‌بارگی درباریان و در رأس آن شاه، افزایش یافت. پادشاهان بعد از شاه عباس به دلیل رشد و نمو در دربار و حرمسرا، آگاهی چندانی نسبت به امور کشوری و لشکری نداشتند و در نتیجه نفوذ حرمسرا و خواجه‌های حرم در امور سیاسی افزایش یافت. نسبت به نیروی نظامی غفلت شده بود و در نتیجه به‌تدریج نیروی نظامی ایران تحلیل رفت و نظامیان دچار بی‌انضباطی و فساد اخلاقی شدند. سیاست‌های اقتصادی زمین‌داری به‌خصوص در مورد زمین‌های خاصه نتایج منفی به بار آورد، در بخش‌های زیادی از کشور خرافات مذهبی رواج یافت و شاه بیشتر وقت خود را به جای رسیدگی به امور کشور به رسیدگی به مسائل مذهبی می‌گذراند و ...

کاوش خارج از کلاس — ۱۴۲

با استفاده از ... . پاسخ پیشنهادی: تهران در دورهٔ صفویه: تهران در دورهٔ صفویان رونق یافت و در عهد شاه اسماعیل احتمالاً بین ۱۰ تا ۱۵ هزار نفر جمعیت داشت. شاه تهماسب فرمان ساختن یکصد و چهارده برج (به تعداد سوره‌های قرآن) و حصار و باروی تهران را داد. شاه عباس دستور داد تا طرح چهارباغی را در آن پیاده کنند و چنارهای بسیاری در آن بکارند. این چنارها باغ پارک تیموری را در برگرفت و بعدها ارگ سلطنتی تهران را در آن بنا کردند . شاه عباس نخستین پادشاهی است که برای تهران و بلوکات آن تا فیروزکوه بیگلربیگی تعیین کرد. پس از تسلط افغان‌ها بر ایران، به دستور اشرف افغان، در قسمت شمالی چهارباغ شاه عباس، ارگ وسیعی ساختند.

ارزیابی و قضاوت ۱۴۵

به نظر شما، ... .

- تجارت بین دو کشور رونق می‌گرفت.
- تبادلات فرهنگی بیش از پیش صورت می‌گرفت.
- ایران با خاطری آسوده متوجه شرق قلمروش می‌شد و بر افغانستان و ماوراءالنهر مسلط‌تر می‌شد.
- فتوحات عثمانی در غرب ادامه می‌یافت و مناطق بیشتری در اروپا تحت تسلط ترکان مسلمان عثمانی قرار می‌گرفت.
- شهرهایی مانند تبریز و کرمانشاه در غرب ایران به دلیل مبادلات تجاری رونق می‌گرفتند.

فعّالیت ۴ ۱۴۷

متن زیر را ... . دولت‌های اروپایی، ایران را به‌عنوان یک متحد ارزشمند در آسیا علیه امپراتوری عثمانی به حساب می‌آوردند که می‌توانستند به کمک آن عثمانی‌ها را شکست دهند و خطر آنها را در اروپا دفع کنند. دولت ایران براساس حسن هم‌جواری و پایبندی به صلح‌نامه‌هایی که با عثمانی‌ها بسته بود به درخواست اتحاد اروپاییان جواب مثبت نداد و منافع خود را به خطر نینداخت.

پرسش‌های نمونه ۱۴۷

۱- مهم‌ترین مسائل و ... . در زمان به قدرت رسیدن هر دو پادشاه، سران قزلباش درگیر رقابت‌ها و سرکشی بودند و اوضاع سیاسی و نظامی حکومت را دچار ناامنی و آشفتگی کرده بودند. همچنین در هر دو دوره، نیروهای عثمانی در غرب ایران و ازبکان در شرق ایران قسمت‌هایی از خاک ایران را تصرف کرده بودند.

۲- ✪ روش کشورداری شاه عباس ... ؟

- از نظر اقتصادی، شاه عباس با ایجاد روابط گستردهٔ تجاری با کشورهای اروپایی و نیز سیاست باز اقتصادی باعث رونق اقتصاد ایران شد. تجارت ابریشم بسیار پررونق گردید.
- در زمینهٔ نظامی درکوتاه‌مدت شاه عباس با تشکیل ارتش قوی و حرفه‌ای از غلامان گرجی و ارمنی بسیار موفق عمل کرد و حکومت‌های عثمانی و ازبک را از هجوم مداوم به ایران بازداشت.
- در زمینهٔ شهرسازی، اصفهان را تبدیل به یکی از زیباترین شهرهای جهان کرد.
- در زمینهٔ تربیت شاهزادگان، او سیاست محبوس و یا کورکردن و کشتن شاهزادگان را در پیش گرفت و در حرمسرا مستقر کرد که این امر در درازمدت به ضرر حکومت صفوی شد.

۳- ✪ دلایل و نتایج ...

- اختلافات مذهبی بین حکومت شیعه‌مذهب صفوی و سنی‌مذهب عثمانی از عوامل عمدهٔ دشمنی بین دو حکومت بود و عثمانی‌ها تمایل نداشتند حکومت شیعه مذهب و رقیب در همسایگی آنان شکل بگیرد.
- تحرک قزلباشان که در خاک عثمانی هم پیروانی داشتند، موجب نگرانی عثمانی‌ها بود.
- رقابت‌های تجاری بین دو کشور
- توسعه‌طلبی‌های عثمانی که هم در غرب قلمروشان با اروپاییان و هم در شرق با صفویه مدام در حال درگیری و ستیز بودند و خود را رهبر و پیشوای جهان اسلام می‌دانستند (مهم‌ترین عامل).
- این موارد موجب شد تا هرگز دو کشور مسلمان علیه دشمنان غربی خود متحد نشوند.

۴- ✪ روابط ایران و ... ؟

- مسائل تجاری و انگیزه‌های اقتصادی؛ اروپاییان درصدد راه‌یابی به آسیا، به‌خصوص کشور هند بودند.
- نیاز اروپاییان به اتحاد با دولت صفوی در مقابل حملات عثمانی‌ها به خاک اروپا

۵- شواهد و مدارک ... . عالم‌آرای امینی از روزبهان خنجی، سفرنامهٔ ونیزیان از کاترینو زنو، تاریخ ایلچی نظام شاه از خورشاه بن قباد حسینی و سفرنامهٔ سانسون هرکدام از این آثار بخش‌هایی از وقایع دوران پادشاهان صفوی را از جنبه‌های سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی مورد بررسی قرار داده‌اند. نویسندگان این آثار خود شاهد رویدادهای آن دوره بوده‌اند؛ از این رو این منابع به‌عنوان منابع دست اوّل به‌حساب می‌آیند و ارزش تاریخی زیادی دارند.

@KonkurVIPBook